

प्रकरण सहावे

उपसंहार

प्रकरण सहावे

उपसंहार

एक उत्तम कवी अशी विंदा करंदीकरांची ख्याती आहे. एक प्रतिथयश कवी म्हणून ते सर्वपरिचित आहेत. तद्वतच उत्तम निबंधकार म्हणून त्यांचा नावलौकिक आहे. निबंधकार गो.वि. करंदीकरांच्या लघुनिबंधाचा अभ्यास करून त्यांच्या निबंधांची वैशिष्ट्ये सांगण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत प्रबंधिकेत केलेला आहे. निबंधकार गो.वि. करंदीकर यांच्या लघुनिबंधाचा विवेचक अभ्यास मांडण्याचा हा प्रयत्न!

आपले विचार पद्यात सांगता येत नाहीत असे जेव्हा करंदीकरांना वाटते तेव्हा ते मांडताना करंदीकर लघुनिबंधाचा आधार घेतात. त्यांनी लेखनात तुलनेने कवितेला प्रथम स्थान व लघुनिबंधाला दुय्यम स्थान दिल्याचे जाणवते. त्यांनी लघुनिबंधलेखन १९६५ साली अचानकच थांबवले मात्र कवितालेखन १९८० पर्यंत चालू होते. समीक्षकांनीही करंदीकरांच्या कवितेची ज्या पद्धतीने समीक्षा केली तशी लघुनिबंधाची केलेली दिसत नाही. फक्त विजया राजाध्यक्षांनी 'करंदीकरांचे समग्र लघुनिबंध' या पुस्तकात 'प्रास्ताविक' स्वरूपात करंदीकरांच्या लघुनिबंधाविषयी बरीचशी समीक्षा केलेली आहे.

१९४९ ते १९६४ या कालावधीत करंदीकरांनी ५१ लघुनिबंध लिहिले आहेत. कवितेच्या तुलनेत ही संख्या नगण्य असली तरी तितक्याच उच्च वाङ्मयीन क्षमतेचे हे लघुनिबंध आहेत. विविध विषयांना स्पर्श करीत जीवनविषयक तत्त्वज्ञान उलगडून दाखविण्याचा प्रयत्न लघुनिबंधातून दिसून येतो. कवितेइतकेच त्यांचे लघुनिबंध आनंददायक, प्रेरणादायक व परिणामकारक आहेत हे जाणवते.

करंदीकरांच्या लघुनिबंध संग्रहांचा विवेचक अभ्यास करत असता करंदीकरांच्या साहित्यलेखनाची काही खास वैशिष्ट्ये दिसून आली.

साध्या विषयातून मोठा आशय व्यक्त करणारे असे करंदीकरांचे लघुनिबंध आहेत. लघुनिबंध हा ललित साहित्यातील एक प्रकार असल्यामुळे ललित साहित्याविषयी थोडक्यात आढावा प्रस्तुत प्रकरणात घेतला आहे. (पहिल्या प्रकरणात)

प्रकरण पहिले

मराठी लघुनिबंधाचा उदय आणि विकास

प्रस्तुत प्रकरणात मराठी लघुनिबंधाचा उदय आणि विकास, मराठी लघुनिबंधाची पूर्वपीठिका, लघुनिबंधांचे स्वरूप व व्याख्या, लघुनिबंधांची वाटचाल इ. विषयी विवेचन केले आहे.

इंग्रजी वाङ्मयातून प्रेरणा घेऊन मराठी वाङ्मयात स्थिर झालेला लघुनिबंध हा प्रकार १९२६-२७ च्या दरम्यान ना.सी. फडके व वि.स. खांडेकर यांनी रूढ केला असे मानले जाते.

इंग्रजी राजवटीत निबंध लेखनाची सुरुवात झाली. त्यावेळी विशिष्ट विचारांनी प्रेरित होऊन सामाजिक, राजकीय क्षेत्रात परिवर्तन करण्यासाठी वैचारिक लेखन केले जात होते. तेव्हा त्या निबंधाचे स्वरूप वैचारिक होते. लालित्याचा फारसा अंतर्भाव केलेला दिसत नव्हता. परंतु जेव्हा फडके, खांडेकर यांनी इंग्रजी साहित्यातून लघुनिबंध हा घटक मराठी साहित्यात आणला तेव्हा त्यामध्ये अनेक बदल झालेले दिसून येतात. वैचारिकतेपेक्षा लालित्याला अधिक महत्त्व लघुनिबंधात दिलेले दिसून येते.

निबंध ते लघुनिबंध हा प्रवास होत असताना त्यामध्ये पुढीलप्रमाणे बदल घडून आले. निबंध हा गंभीर प्रकृतीचा, तत्त्वप्रतिपादक, खंडन-मंडनात्मक, उपदेश करणारा, अड्डाहासाने भांडण करून ओचकारे काढणारा, प्रखरपणे टीका करणारा, प्रक्षुब्ध झंझावात, बोधामृत पाजणारा आचार्य असा वाटतो. तर लघुनिबंध हा खेळकर वृत्तीचा, रम्यत्वाचा अविष्कार करत करत तत्त्वविचार मधून मधून सूचित, स्वतःचीच मते, आवडी-निवडी सांगणारा, हितगूज करणारा, लडिवाळपणे गुदगुल्या करणारा, सौम्यपणे विडंबन करणारा, अवखळ-खेळकर-सहचर, मायेचा उपदेशक वाटतो. लघुनिबंध या वाङ्मय प्रकारात हसत खेळत, नकळत बोध देत अनेकांनी आपली साहित्यसेवा रूजू केली.

निबंधाकडून लघुनिबंधाकडे जाताना निबंधातील आशय लघु झाला, कल्पनाशक्ती, उपरोध, आकर्षक शैली या माध्यमातून मूळ वैचारिक विषय सोपा, रंजक करण्याकडे लेखकांचा कल वाढला.

स्वैरपणे, आत्मीयतेने, सहजपणे व्यक्त केलेल्या अनुभवांना लघुनिबंधात महत्त्वाचे स्थान आहे. लघुनिबंधाच्या स्वरूपाचा विचार करताना असे दिसून येते की निबंध या शब्दाचे वैचारिक,

लघु व लालित असे तीन उपप्रकार पडतात. विजया राजाध्यक्षांच्या मते लघुनिबंधांचा संबंध जसा त्याच्या पूर्वकालीन वैचारिक रूपाशी आहे तसा उत्तरकालीन ललित रूपाशीही आहे. करंदीकरांच्या लघुनिबंधात या तिन्ही उपपदांचे एकमेकांशी विलीनीकरण झाले आहे. वैचारिकता आणि लालित्य यांचा सुंदर संगम लघुनिबंधामध्ये झालेला दिसतो.

निबंध, गुजगोष्टी, लघुनिबंध, ललितनिबंध, ललितलेख अशा वेगवेगळ्या नावाने प्रवास करीत नामाभिधाने बदलीत हा वाङ्मय प्रकार 'ललितगद्य' या नावापाशी मराठी साहित्यात आता स्थिर झाला आहे.

प्रकरण दुसरे

विंदांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व

विंदा करंदीकरांचे अल्पचरित्र, त्यांनी केलेले वाङ्मयीन लेखन, करंदीकरांना मिळालेले विविध प्रकारचे मानसन्मान याविषयीचा परामर्श या प्रकरणात घेतलेला आहे.

करंदीकरांचे बालपण जरी कोकणात गेले असले तरी नोकरीच्या निमित्ताने अनेक ठिकाणी त्यांनी प्रवास केला व शेवटी मुंबईमध्ये एस.आय.ई.एस. कॉलेजमध्ये कार्य करत असताना इंग्रजीचे प्राध्यापक म्हणून १९७६ पासून स्वेच्छानिवृत्त झाले. दरम्यानच्या काळात विविध प्रकारचे उच्च क्षमतेचे वाङ्मयीन लेखन व त्या लेखनाला मिळालेले पुरस्कार, पुरस्कारातून मिळालेली रक्कम विविध सामाजिक संस्थांना दान करून दाखवलेले दातृत्व हे साधी राहणी व उच्च विचारसरणी यामुळे त्यांना शक्य झाले असे वाटते.

करंदीकरांनी लिहिलेल्या साहित्यातून त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे यथार्थ दर्शन घडते म्हणूनच त्यांना आत्मचरित्र लिहिण्याची गरज वाटली नाही. फक्त कोकणाचा विचार न करता संपूर्ण मानवजात समोर ठेवून त्यांनी लेखन केले. माणुसकीचे मंदिर बांधण्याचा प्रयत्न त्यांच्या लेखनातून दिसून येतो. यंत्रयुगाचे स्वागत करताना मानवी नीतिमूल्यांची होणारी घसरण करंदीकरांनी आपल्या साहित्यातून टिपली आहे. मानवी अस्तित्वासाठीची धडपड, सामान्य माणसाविषयी असणारी आस्था त्यांच्या

साहित्यातून जाणवते.

कोकण, कोकणातील निसर्ग, तेथील परिस्थितीने गरीब परंतु मनाने श्रीमंत असलेली माणसे त्या तुलनेत मुंबईतील जीवन हेच त्यांच्या साहित्य लेखनाची प्रेरणा ठरली. त्यातून करंदीकरांचे वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्व इतके विकसित झाले की प्राथमिक शिक्षण तरी पूर्ण होईल की नाही अशी शंका असणारे करंदीकर 'ज्ञानपीठ' पारितोषिकापर्यंत मजल मारू शकले.

प्रकरण तिसरे

“स्पर्शाची पालवी” या लघुनिबंध संग्रहातील वैचारिक लालित्य

प्रस्तुत प्रकरणात सत्तावीस लघुनिबंधांचा आशय, व्यक्तिचित्रण, संघर्ष, सामाजिक दृष्टिकोन, वाङ्मयीन सौंदर्य यांचा उहापोह केला आहे.

लघुनिबंधांचे विषय साधे असले तरी विचार केल्याशिवाय आशय समजत नाहीत. कोणत्याही गोष्टीकडे सकारात्मक दृष्टीने पाहिल्यास आपलाच फायदा होतो हे पटवून देण्याचा प्रयत्न करंदीकरांनी केला आहे. निसर्गावर, निर्जीव घटकांवर लिहिताना करंदीकरांनी अनेक ठिकाणी मानवीकरण केलेले आहे.

लघुनिबंधातील व्यक्ती या सर्वसामान्य क्वचित प्रसंगी अतिसामान्य आहेत. लहान मुलांपासून ते थरथर हातपाय कापणाऱ्या वयोवृद्ध व्यक्तीपर्यंतचे असंख्य नमुने त्यांचे स्वभावचित्रण करंदीकरांनी लघुनिबंधात रेखाटले आहेत. त्याचप्रमाणे मानवी जीवनात होणारे संघर्ष त्यांचे होणारे सकारात्मक व नकारात्मक परिणामही स्पष्ट केले आहेत.

साहित्य हा समाजजीवनाचा आरसा असतो. त्यामुळे समाजातील विविध वृत्ती-प्रवृत्तींचे दर्शन साहित्यातून घडत असते. शहरी समाजजीवन कृत्रिम व क्रूर आहे तर कोकणी समाजजीवन रसरशीत, नैसर्गिक, सरळ, साधे आहे हे अनेक लघुनिबंधातून त्यांनी सांगितले आहे.

लघुनिबंध या वाङ्मय प्रकाराची सर्व वैशिष्ट्ये त्यांच्या लघुनिबंधातून दिसतात. आवश्यक त्या ठिकाणी शब्दनिष्ठ व प्रसंगनिष्ठ विनोदाचा वापर केला आहे. विविध विषयांना स्पर्श करीत मानवी मनाचा वेध घेतला आहे. कोकणावर असणारे अतोनात प्रेम व सामान्य माणसांचे घडणारे

दर्शन इ. वैशिष्ट्यामुळे 'स्पर्शाची पालवी' हा लघुनिबंधसंग्रह वैचारिकता व लालित्य यांचा सुंदर संगम आहे असे वाटते.

प्रकरण चौथे

“आकाशाचा अर्थ” या लघुनिबंधसंग्रहातील वैविध्य

‘आकाशाचा अर्थ’ या लघुनिबंधसंग्रहात एकूण बावीस लघुनिबंध आहेत. त्यांचा आशय त्या लघुनिबंधातील गंभीर तत्त्वचिंतन, समान मनोधर्म, प्रादेशिक वर्णन, भाषाशैली इत्यादीविषयी अभ्यास मांडण्यात आला आहे.

या लघुनिबंधसंग्रहातील लघुनिबंधांसाठी वेगवेगळे पण उपयुक्त असे विषय निवडले आहेत. मानवी जीवनात असे अनेक प्रसंग घडतात की ज्याचा अर्थ लागत नाही. पण अशा साध्या साध्या प्रसंगातही फार मोठे तत्त्वज्ञान लपलेले असते. ते तत्त्वज्ञान करंदीकरांनी उलगडून दाखवले आहे.

मानवी अस्तित्व हा करंदीकरांच्या चिंतनाचा प्रमुख विषय असल्यामुळे त्यास अनुसरून अनेक लघुनिबंधांची रचना झालेली दिसते. करंदीकरांच्या कविता व त्यांचे लघुनिबंध यांच्यात काही समान मनोधर्म आहेत. त्याचप्रमाणे प्रत्येक व्यक्तीच्या मनाची अवस्था थोडीफार सारखीच असते. हे त्यांच्या लघुनिबंधातून सूचित झालेले दिसते.

करंदीकर जरी सध्या मुंबईत वास्तव्यास असले तरी कोकणी भूतकाळ त्यांना सतत आठवत असतो. तिथला निसर्ग, भौगोलिक परिस्थिती, तेथील माणसे यांचे करंदीकरांना विलक्षण आकर्षण आहे हे त्यांच्या लघुनिबंधातून जाणवले.

करंदीकर उच्चविद्याविभूषित असल्यामुळे त्यांच्या शैलीत प्रगल्भता आणि पांडित्य जाणवते. लघुनिबंधाच्या सुरुवातीला भाषाशैली अवखळ असते तर शेवटी गंभीर रूप धारण करते. या वैशिष्ट्यामुळे त्यांच्या लेखनात आकर्षकता आली आहे. उपरोध, विरोधाभास, रूपक इ. घटक अलंकारिक पातळीवर राहत नाहीत तर ते वाक्यात एकजीव होऊन ‘सुभाषित’ असल्यासारखे जाणवतात.

करंदीकरांच्या शैलीने विविध अलंकार धारण केले आहेत. पण ती अलंकारात फारशी

रमली नाही. 'आशयाला भिडणे' हा त्यांचा अंतीम उद्देश होता. एकाचवेळी कोकणातील आणि शहरी जीवनातील संदर्भाना ते कवेत घेताना दिसतात. निसर्ग प्रतिमांसाठी ते कोकणात डोकावतात तर मानवी संघर्ष चितारताना ते मुंबईकडे पाहतात. त्यामुळे विषयातही वैविध्यता आली आहे.

प्रकरण पाचवे

“स्पर्शाची पालवी” आणि “आकाशाचा अर्थ” या लघुनिबंधसंग्रहातून प्रगट होणारी लेखकाची चिंतनशीलता

प्रस्तुत प्रकरणात करंदीकरांची लघुनिबंधातून^{प्रकर} होणारी तत्त्वचिंतकाची भूमिका, उपरोधशैली, तुलनेतून ठसणारे वेगळेपण याविषयी विचार केलेला आहे.

१९५० नंतर लघुनिबंधाच्या क्षेत्रात इष्ट दिशेने बदल होत गेले. लघुनिबंधांहा केवळ हलकाफुलका नसून चिंतनशीलही असू शकतो हे काही लघुनिबंधकारांनी दाखवून दिले.

उदा. : दुर्गा भागवत, इरावती कर्वे, माधव आचवल, मधुकर केचे, करंदीकर इ.

करंदीकरांनी 'स्पर्शाची पालवी' आणि 'आकाशाचा अर्थ' या लघुनिबंधसंग्रहात एकूण एकोणपन्नास लघुनिबंध लिहिले आहेत व दोन लघुनिबंध असंग्रहित आहेत असे एकूण एक्कावन्न लघुनिबंध करंदीकरांनी १९४९ ते १९६४ या पंधरा वर्षात लिहिले. ते सर्वच चिंतनशील आहेत. वरपांगी विनोदी दिसले तरी सखोल विचार करण्यास भाग पाडणारे आहेत.

लघुनिबंधातून व्यक्त होणारी चिंतनशीलता ही करंदीकरांना आलेल्या अनुभवाचाच एक भाग आहे. आपले अनुभव, विचार प्रगट करण्यासाठी तसेच वाचकास विचार करण्यास प्रवृत्त करण्यासाठी त्यांनी नवनवीन विषय निवडले आहेत.

उदा. : भौतिकतेचे तोटे, आधुनिक विचारसरणीतील माणसांचे दुभंगलेले व्यक्तिमत्त्व, त्याचा होणारा मानसिक गोंधळ, वाचनाकडे होणारे दुर्लक्ष, नीती कल्पनांचा होणारा न्हास, राज्यकर्त्यांचा ढोंगीपणा आणि नाकर्तेपणा, आधुनिक जीवनशैलीतून निर्माण होणारे दुःख, घराघरातील कलह, भांडणे, पती-पत्नीमधील सुसंवाद इ. विषय म्हणजे करंदीकरांची प्रगट झालेली चिंतनशीलताच होय.

करंदीकरांचे लघुनिबंध विद्वत्तेच्या प्रदर्शनासाठी नसून अर्थदृष्ट्या समृद्ध आणि अनेकार्थसूचक आहेत. प्रत्येक लघुनिबंधातून जीवन विषयक तत्त्वज्ञान त्यांनी उलगडून दाखवण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सरळ मागिने सांगण्यापेक्षा उपरोधाच्या वळणाने सांगितल्यास लोकांना ते पटते हा अनुभव असल्यामुळे बऱ्याच ठिकाणी उपरोधशैलीचा वापर केलेला दिसून आला. लघुनिबंधलेखन करत असताना कोणाचेही अनुकरण न करता स्वतंत्र वाटेने चालून वेगळेपण जपण्याचा प्रयत्न करंदीकरांनी केलेला आहे.